

Elżbieta Kowalczyk

Polityczna Szkoła Wojskowa w Leningradzie dla działaczy Komunistycznej Partii Polski. Zarys genezy i funkcjonowania (1925–1932)

Działalność Komunistycznej Partii Polski (do 1925 r. Komunistycznej Partii Robotniczej Polski) była tematem wielu opracowań naukowych oraz publikacji o charakterze wspomnieniowym. W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej opisywano tylko wybrane aspekty ruchu komunistycznego, mnożąc kolejne opracowania hagiograficzne. Pomijano związki KPRP/KPP z Rosyjską Komunistyczną Partią (bolszewików) – od 1925 r. Wszechrosyjską Partią Komunistyczną (bolszewików). W Polsce Ludowej w publikacjach dotyczących KPRP/KPP w ogóle nie podejmowano tematu uzależnienia polskiej struktury komunistycznej od administracji państwowej Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (od 30 grudnia 1922 r. Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich). Temat ten był szczególnie drażliwy dla kontynuatorki KPP – PPR/PZPR, która tworzyła obraz polskiego ruchu komunistycznego jako niezależnego, wyrosłego z potrzeb społeczeństwa polskiego. Tym samym kwestia szkół partyjnych i wojskowych dla komunistów polskich w Rosji Radzieckiej była tematem tabu. Niemniej opublikowano wspomnienia kilku działaczy KPP, którzy w swojej karierze partyjnej mieli również epizod związany z nauką w szkołach Międzynarodówki Komunistycznej (MK). Swój pobyt w Komunistycznym Uniwersytecie Mniejszości Narodowych Zachodu (KUMNZ) w latach dwudziestych barwnie opisała Celina Budzyńska. O szkole w Leningradzie napomknęła dosłownie w jednym zdaniu¹. Bardzo ciekawą relację dotyczącą Politycznej Szkoły Wojskowej dla działaczy KPP („Wojskówki”) zawierają wspomnienia Władysława Wichy², relacje o Międzynarodowej Szkole Leninowskiej (MLSZ, „Leninówce”) znajdują się zaś we wspomnieniach Leszka Krzemienia³ i Juliana Tokarskiego. Bardzo skromną wzmiankę o pobycie na dziewięciomiesięcznym kursie w polskiej filii MLSZ w Kraskowie pod Moskwą umieścił również w pamiętnikach Władysław Gomułka⁴.

¹ C. Budzyńska, *Strzępy rodzinnej sagi*, Warszawa 1997.

² W. Wicha, *Wspomnienia*, „Archiwum Ruchu Robotniczego” 1988, t. 11, s. 413–450; Relacja Jana Kowalskiego, w zbiorach autorki.

³ J. Tokarski, *Odległe i bliskie. Wspomnienia*, Warszawa 1973.

⁴ W. Gomułka, *Pamiętniki*, t. 1, Warszawa 1994, s. 356–364.

Po przełomie 1989 r. omawiany temat niestety nadal nie cieszy się zainteresowaniem polskich naukowców. Zagadnienie szkół dla polskich komunistów wymaga szerokiej kwerendy w archiwach rosyjskich. W tym miejscu trzeba docenić pryncyparski artykuł Mirosława Szumiły na temat „Leninówki”, który ukazał się w 2012 r.⁵

Po zakończeniu działań wojennych wschodnia granica II Rzeczypospolitej rozdzielała dwa różne systemy społeczno-polityczne, dwa światy – kapitalistyczny i socjalistyczny. Radziecki wywiad wojskowy działał na terenie II RP co najmniej dwoma kanałami. Pozyskiwał współpracowników, bezpośrednio werbując agentów, lub korzystał z rozbudowanej struktury Kominternu. Działacze ruchu komunistycznego mieli rozeznanie w wielu dziedzinach życia politycznego i gospodarczego Polski, dlatego byli bardzo cenni dla wywiadu radzieckiego. Zresztą na taką współpracę łatwo przystawali, kierując się hasłami „pracy na rzecz ojczyzny światowego proletariatu”. Ponadto z czasów wojny polsko-rosyjskiej na ziemiach polskich zostały liczne grupy dywersyjne wschodniego sąsiada, które w czasie działań wojennych na tyłach frontu polskiego prowadziły działalność dywersyjną i partyzancką. Podlegały Dowództwu Frontu Zachodniego Armii Czerwonej. Oddziały liczyły od pięciu do dziesięciu ludzi, byli to Rosjanie władający językiem polskim⁶. Do zadań rosyjskich grup dywersyjnych należało niszczenie urządzeń telegraficznych, mostów kolejowych i drogowych, rozbijanie mniejszych oddziałów polskich oraz organizowanie grup partyzanckich⁷.

Mimo zakończenia działań w kolejnych latach w Polsce obserwowano dużą aktywność rosyjskich grup dywersyjnych, wysyłanych tutaj agentów, liczne i bardzo aktywne bandy dywersyjne organizowane w Rosji i kierowane na Kresy Wschodnie. Radziecki wywiad wojskowy (GRU) tworzył w Polsce siatki wywiadowcze oraz wysyłał pojedynczych agentów (lotnych), którzy wykonywali doraźne zadania. Centrala w Moskwie oraz oddziały VI sztabów okręgów wojskowych graniczących z Polską dysponowały w pobliżu granicy agentami, do których należało wyłącznie przeprowadzanie rezydentów i łączników do Polski. Agentura była nieźle opłacana – pensja wynosiła ok. 150 tys. marek polskich⁸. Niezależnie od wywiadu wojskowego w Polsce działał też cywilny⁹.

Spadek aktywności nastąpił dopiero jesienią 1923 r., kiedy to ostatecznie załamały się szanse na przewrót bolszewicki w Niemczech oraz w Europie Środkowo-Wschod-

⁵ M. Szumiło, *Wspomnienia Romana Zambrowskiego z Międzynarodowej Szkoły Leninowskiej w Moskwie (1929–1931)*, „Komunizm: system – ludzie – dokumentacja” 2012, nr 1, <http://komunizm.net.pl/wp-content/uploads/08.pdf> (dostęp 28 IV 2015).

⁶ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – dopływy (dalej: MSW – dopływy), 1055, Pismo Urzędu Wojewódzkiego Oddział Informacji w Lublinie, Warszawa, 10 X 1923 r., k. 9.

⁷ P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 2002, s. 35; A. Pepłoński, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 2010, s. 276; H. Dominiczak, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992, s. 111.

⁸ A. Pepłoński, *Wywiad polski na ZSRR...*, s. 271–273.

⁹ *Ibidem*, s. 276; W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007, s. 258–259.

niej¹⁰. Nadto w warunkach pokojowych ZSRR musiał zmienić taktykę działania, ułożyć poprawne stosunki dyplomatyczne z państwem polskim i prowadzić politykę rozprzestrzeniania rewolucji w sposób bardziej zakamuflowany. Kierownictwo radzieckie nie chciało komplikować relacji z Polską¹¹.

W tej sytuacji 25 lutego 1925 r. Politbiuro WKP(b) zgłosiło projekt normatywu przewidującego likwidację radzieckich dywersyjnych grup wywiadowczych funkcjonujących w Polsce. Wynikało to z sytuacji politycznej w Europie. W rezultacie radzieckie grupy dywersyjne, które często łamały zasady działalności wywiadowczej, należało wycofać z ziem polskich¹². W dokumencie z 25 lutego 1925 r. zaznaczono: „kierownictwo partii komunistycznej w stosunku do spontanicznego nasilenia się działalności chłopów za granicą [w II RP – E.K.], spośród których rekrutowaliśmy kadry dywersyjnych grup wywiadowczych, okazało się zbyt słabe i nie dawało rady sprostać roli przywódców tych grup, często ich dyrektywy nie były zgodne z linią partii. Dlatego liczne wystąpienia tych grup przynosiły szkodę [radzieckiej] dyplomacji i utrudniały pracę struktur partyjnych [KPP]”¹³.

Zgodnie z projektem BP WKP(b) zdecydowano, że oddziały i grupy o charakterze wojskowym i rewolucyjnym, czyli defensywnym, powinny być w pełni podporządkowane partiom komunistycznym danego kraju, czyli w przypadku Polski KPRP oraz Przedstawicielstwu Polskiemu przy KW MK. Jednocześnie w tym dokumencie pracę grup dywersyjnych oddzielono od działalności wywiadowczej organów państwowych ZSRR. Grupy zaś, które nie wchodziły w skład organizacji partyjnej, nakazano po prostu wycofywać do wewnętrznych okręgów wojskowych w ZSRR¹⁴.

W punkcie czwartym tego aktu stwierdzono jednak, że zamiast dotychczasowego aktywnego wywiadu, do tej pory realizującego czysto wojenne cele ZSRR, w sąsiednich państwach trzeba organizować konspiracyjne punkty dostarczające informacji wywiadowczych, z którymi powinien być utrzymywany stały kontakt. Punkty miały pełnić funkcje informacyjne i przygotowawcze, aby w odpowiednim momencie na ich bazie mogły powstać ośrodki dywersyjno-wojenne. Punktów nie należało włączać do struktur partii komunistycznej, a kierownictwo centralnego aparatu wywiadu radzieckiego

¹⁰ W. Materski, *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, s. 5; *idem*, *Polska a ZSRR 1923–1924. Stosunki wzajemne na tle sytuacji politycznej w Europie*, Warszawa 1981.

¹¹ O. Zajcew, *Podziały frakcyjne w Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy* [w:] *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, M. Żukowski, Warszawa–Lublin 2015, s. 106.

¹² Rossijskij gosudarstwiennyj archiw socialno-politiceskoj istorii (dalej: RGASPI), f. 17, op. 162, d. 2, l. 78–81; A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR...*

¹³ RGASPI, f. 17, op. 162, d. 2, l. 78–81; G.M. Adibiekow, E.N. Szachnazarowa, K.K. Szirina, *Organizacjonnaja struktura Komintierny 1919–1943*, Moskwa 1997, s. 7–14; *Politbiuro CK RKP(b) – WKP(b) i Komitiern. Dokumenty*, Moskwa 2004.

¹⁴ Za wycofanie z Polski dywersyjnych grup wywiadowczych odpowiadał GPU, który chronił granice RFSRR (6 II 1922 r. zlikwidowano Czekę, powołując zamiast niej Państwowy Zarząd Polityczny – Gosudarstwiennoje Politiceskoje Uprawlenije, GPU). W listopadzie 1923 r. GPU przekształcił się w Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny (OGPU). Jego centralę, mieszczącą się na Łubiance, podzielono na oddziały, m.in. Oddział Pograniczny (RGASPI, f. 17, op. 162, d. 2, l. 78–81; *Lubianka. WCzK – OGPU – NKWD – NKGB – MGB – MWD – KGB 1917–1960. Sprawoznik*, red. A. Kokurin, N. Pietrow, Moskwa 1977; P. Skubisz, *Wojska Pograniczne ZSRS na odcinku z Polską w świetle wywiadu II Rzeczypospolitej (1921–1939)*, Szczecin 2010, s. 166; A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR...*

i jego placówki za granicą powinny się były kontaktować tylko z pełnomocnikiem komitetów centralnych odpowiednich partii komunistycznych.

Władze państwowe i partyjne ZSRR nie rezygnowały więc całkowicie z wykorzystania do własnych celów organów MK. Chciały tylko ukryć ogromny wpływ WKP(b) na międzynarodowy ruch komunistyczny, wykazać, że MK ma charakter ponadnarodowy, nie będąc narzędziem partii radzieckiej. Punkt czwarty najprawdopodobniej nawiązuje do utajnionej struktury w ramach KW MK, jaką był Otdiel międzynarodowej swiazi (OMS)¹⁵. To właśnie za jego pośrednictwem była możliwa ścisła współpraca, a radzieckie organy państwowe (NKWD, NKID, GPU-OGPU) oraz partyjne (WKP(b)) oddziaływały na MK¹⁶.

W niedługim czasie – 8 marca 1925 r. – pojawił się kolejny dokument, tym razem sygnowany przez KW MK. Był on odpowiedzią MK na normatyw przyjęty przez WKP(b). Dotyczył tzw. wojennej roboty, wskazano w nim konieczność wpływania przez partię komunistyczną na armię, żandarmerię i policję wielu krajów, zwłaszcza strategicznych dla ZSRR, a za takie uważano m.in. Niemcy, Czechosłowację, Bułgarię i Polskę. Przy partiach komunistycznych działających w tych państwach miały być zakładane oddziały/wydziały wojenne, zwane też wojskowymi. W warunkach polskich istniały one na każdym szczeblu organizacyjnym KPP. Na mocy wspomnianej rezolucji KW MK powołał organ centralny, tzw. Biuro Wojenne, które miało sprawować nadzór i kierować wszystkimi poczynaniami na tym odcinku. Przez wydziały wojskowe przy komitetach centralnych partii przekazywało ono instrukcje i decydowało o działalności poszczególnych partii. W skład Biura Wojennego wchodził przedstawiciel KW MK, CK WKP(b) i Wojskowej Rady Rewolucyjnej ZSRR (Riewolucionnyj wojennyj sowiet – RWS ZSRR). Jego praca polegała na organizacji kursów i lekcji z przygotowania wojennego, prowadzeniu ewidencji sił „bojowych proletariatu” oraz przygotowaniach do przyszłej, zakładanej przez ZSRR wojny lub wybuchu rewolucji w innych państwach¹⁷. Z punktu widzenia MK było więc konieczne przeszkolenie ludzi, którzy zorganizują taką aktywność w poszczególnych państwach. Postanowiono utworzyć szkoły partyjno-wojskowe, m.in. dla działaczy z Polski. Należy pamiętać, że w II RP funkcjonowanie partii komunistycznej było bardzo ograniczane na skutek opresyjnych kroków władz polskich. Świadczy o tym istnienie odpowiednich struktur powołanych do walki z komunizmem, czyli rozbudowanego pionu politycznego Policji Państwowej, wydziałów

¹⁵ Otdiel międzynarodowej swiazi (inne nazwy to m.in. Siekrietnyj otdiel) utworzono 8 VIII 1920 r. na podstawie postanowienia Małego Biura KW MK. 11 XI 1920 r. Małe Biuro wydało postanowienie, w którym przekształciło Siekrietnyj otdiel w Wydział Konspiracyjny (kierowany przez D. Bejkę). Od czerwca 1921 r. ponownie wrócił do nazwy: Otdiel międzynarodowej swiazi (ros. skrót: OMS, pol. Oddział Kontaktów Międzynarodowych). Składał się z pododdziałów: Finansowego, Literatury, Szyfrowego. Jego głównym zadaniem było utrzymanie konspiracyjnych związków między KW MK a partiami komunistycznymi, przesyłanie informacji, dokumentów, dyrektyw, pieniędzy, przerzucanie funkcjonariuszy. Kierownikiem był O. Piatnickij. W 1921 r. OMS miał swoje punkty kontaktowe w Berlinie, Konstancynie, Baku, Sewastopolu, Odessie, Cytie, Rydze, Antwerpii, Rewlu. Do spraw Polski był oddelegowany Jemiel'jan Jakowlewicz Abołtin, który współpracował z organami administracji państwowej RFSR/ZSRR (G.M. Adibiekow, E.N. Szachnazarowa, K.K. Szirina, *Organizacionnaja struktura...*, s. 19–31).

¹⁶ RGASPI, f. 17, op. 162, d. 2, l. 78–81; G.M. Adibiekow, E.N. Szachnazarowa, K.K. Szirina, *Organizacionnaja struktura...*

¹⁷ RGASPI, f. 508, op. 2, d. 5, l. 3–4.

i referatów bezpieczeństwa publicznego w urzędach wojewódzkich i powiatowych oraz stworzonych do walki z komunizmem komórek w Oddziale II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego¹⁸. W związku z tym jedyną szansą, aby propagować ideę komunistyczną, byli ludzie wyszkoleni w szkołach partyjnych w ZSRR.

Biuro Wojenne ściśle współpracowało z radzieckim wywiadem wojskowym (tzw. Razwierduprem), typowało dla niego odpowiednich ludzi. W ZSRR oficerowie wywiadu wojskowego organizowali kursy szkoleniowe dla członków KPP. Wśród wykładawców znajdowali się komuniści polscy będący jego przedstawicielami – Karol Świerczewski, Stefan Żbikowski, Bronisław Bortnowski, Feliks Kon i Józef Unszych¹⁹. Piotr Kołakowski w swoim opracowaniu podaje, że szkolenia organizowano w Moskwie i Gorki²⁰. Nie wspomina o Leningradzie, gdzie mieściła się Polityczna Szkoła Wojskowa.

W Leningradzie działała Wojenno-Polityczna Akademia Armii Czerwonej im. Tołmaczewa²¹, a przy niej funkcjonowała najprawdopodobniej Polityczna Szkoła Wojskowa dla działaczy KPP²². Świadczy o tym informacja pochodząca wprawdzie dopiero z 1928 r., ale dużo mówiąca o wpływach wywiadu wojskowego. Na 19 stycznia 1928 r. jest datowane pismo szefa IV Zarządu Sztabu Armii Czerwonej²³ Jana Karłowicza Bierzina²⁴, który zajmował się wywiadem na kierunku zachodnim. Zgłosił on konieczność szkolenia ludzi w Politycznej Szkole Wojskowej na pięciomiesięcznych szkoleniach. Zasugerował, by w programie oprócz przedmiotów ogólnokształcących znalazły się metody agitacji i propagandy w wojsku oraz taktyka działalności partyzanckiej. Ogólny koszt przyjazdu kursantów, ich wyuczenia i powrotu do kraju oszacował na mniej więcej 20 tys. rubli i 3 tys. dolarów amerykańskich²⁵. Z dokumentu można zatem wnioskować, że wywiad radziecki miał wpływ nie tylko na program nauczania, ale też na finanse (w jakim stopniu, tego niestety nie wiadomo). Istnieje też możliwość, że placówka ta była podporządkowana szkole wojskowej przy KW MK, która powstała

¹⁸ *Organizacja służby informacyjnej*, [Warszawa 1923]; R. Litwiński, *Policja Państwowa wobec ruchu komunistycznego w międzywojennej Warszawie* [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. E. Kołaczek, Warszawa 2014, s. 175–194; A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR...*

¹⁹ P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich...*, s. 51.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Wojskowa Rada Rewolucyjna Republiki (Riewoliuczonnyj wojennyj sowiet riespubliki – RWSR) wydała rozkaz (nr 1675, z 5 VIII 1921 r.), którym przekształciła Akademię Sztabu Generalnego ZSRR im. K. Woroszyłowa w Moskwie w Akademię Wojskową Armii Czerwonej. Zgodnie z rozkazem RWS ZSRR nr 1086 z 5 XI 1925 r. Akademii nadano imię Michaiła Frunzego (*ibidem*, f. 17, op. 98, d. 8072, l. 26).

²² P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich...*, s. 23.

²³ Wcześniej Razwiedywatielnoje Uprawlenieje Sztaba Krasnoj Armii; tzw. Razwiedupr. W sierpniu 1934 r. nazwę zmieniono na Zarząd Informacyjno-Statystyczny Armii Czerwonej (Informacionno-statisticeskoje uprawlenieje PKKA). W listopadzie 1934 r. znów przekształcono strukturę, IV Zarząd Sztabu przemianowano na Zarząd Wywiadu Armii Czerwonej (Razwiedywatielnoje uprawlenieje RKKKA) i podporządkowano bezpośrednio ministrowi obrony, którym od czerwca 1934 r. był Klimient Woroszyłow. Wywiad wojskowy działał więc bez nadzoru Sztabu Generalnego Armii Czerwonej. W maju 1939 r. Zarząd Wywiadu Armii Czerwonej przemianowano na V Zarząd Narodnego Komitetu Oborony (NKO); *Lubianka...*

²⁴ Jan Karłowicz Bierzin (właśc. Peters Kiusiu) kierował IV Zarząd Sztabu Armii Czerwonej od 1924 do 1935 r. i po raz drugi w 1937 r.

²⁵ RGASPI, f. 495, op. 123, d. 106, l. 1–2.

26 sierpnia 1922 r. Nie wyklucza to jednak jej związków z wywiadem, gdyż kursanci byli dobierani przez struktury wojskowe RFSRR²⁶.

Projekt utworzenia wielomiesięcznej Politycznej Szkoły Wojskowej dla polskich komunistów stał się realny, gdy na wiosnę 1925 r. Wydział Agitacyjno-Propagandowy KW MK, zgodnie z wcześniejszymi postanowieniami i po uzyskaniu zgody KC WKP(b), wniósł na rozszerzone plenum projekt utworzenia sześciu centralnych szkół. Postanowienie Prezydium KW MK w tej sprawie zostało przyjęte 6 maja 1925 r.²⁷ W tym samym miesiącu Wydział Agitacyjno-Propagandowy KW MK opracował budżet na pierwszych sześć miesięcy działalności placówki (wysokości 69 887 rubli²⁸). Planowano ją zorganizować w Moskwie, ale najprawdopodobniej przez cały czas funkcjonowała w Leningradzie (dzisiejszym Petersburgu). Świadczą o tym dokumenty, na podstawie których ją powołano oraz te wytworzone przez Biuro Polskie przy KC WKP(b), a także rezolucja komórki partyjnej w Politycznej Szkole Wojskowej, w której wspomniano o konieczności „zlikwidowania wyjazdów do Moskwy” i uczynienia z niej placówki zamkniętej²⁹.

Funkcjonowała ona zatem w sposób zakonspirowany nawet w państwie radzieckim, co wskazuje na jej profil wojskowo-wywiadowczy. Szkoły polityczne działały w Związku Radzieckim legalnie i całkowicie jawnie. W 1932 r. w rezolucji podsumowującej działanie opisywanej placówki w Leningradzie napisano: „Pewnym brakiem było nie dość ściśle przestrzeganie konspiracji między tow[arzyszami]. Wyjazdy w wolne dni często nosiły charakter niezorganizowany i szkodziły interesom szkoły. [...] Dla utrzymania jak najbardziej ściślejszej konspiracji i wzmocnionej dyscypliny niezbędnym jest rozpoczęcie pracy od chwili przyjazdu na szkołę [...]; szkoła powinna być zasadniczo zamknięta”³⁰.

Placówka zaczęła działać 1 października 1925 r. W pochodzącym z 1928 r. programie pięciomiesięcznych kursów wojenno-partyjnych organizowanych przez nią dla KPP na przedmioty ogólnokształcące poświęcono 375 godzin. Wśród nich były ekonomia

²⁶ G.M. Adibekow, E.N. Szachnazarowa, K.K. Szirina, *Organizacionnaja struktura...*, s. 63–68.

²⁷ RGASPI, f. 495, op. 2, d. 45, l. 1; *ibidem*, op. 123, d. 78, l. 2; *Politbiuro CK RKP(b) – WKP(b)...*, s. 316.

²⁸ Od samego początku kwestie finansowe nastroczały problemów. W budżecie na pierwszy kurs przewidziano środki na naukę dla 25 osób, tymczasem na utrzymaniu szkoły było 28 uczniów (RGASPI, f. 495, op. 123, d. 78, l. 3 *verte*).

²⁹ W swoich opublikowanych w 1988 r. wspomnieniach Władysław Wicha sporo pisze na temat szkoły polityczno-wojskowej, o jej programie nauczania, kadry itd. Jako jej lokalizację wskazuje Moskwę. Władysław Wicha nie widnieje na listach absolwentów szkoły w Leningradzie, którymi dysponuję, dlatego trudno podważyć fakty, o których wspomina. Istnieje też możliwość, że komuniści kierowani na szkolenie mogli nie wiedzieć, dokąd zabierano ich z Moskwy i gdzie szkolono. Jan Kozłowski, przedwojenny działacz KPZB, w swojej relacji wspominał o szkoleniu wojskowym i stwierdził, że z Moskwy kursantów zabierano w nieznanym kierunku. Ignacy Pawłowski w swoim artykule z 1962 r. również szkołę wojskową umiejscawia w Moskwie. Czy chodziło o tę samą placówkę, trudno dziś stwierdzić. Temat ten wymaga pogłębionych badań w archiwach rosyjskich (*ibidem*, d. 182, l. 1; W. Wicha, *Wspomnienia...*, s. 413–450; I. Pawłowski, *Pierwsza Wojskowa Szkoła Polityczna Komunistycznej Partii Polski*, „Zeszyty Naukowe WAP” (Seria Historyczna) 1962, nr 6 (23).

³⁰ RGASPI, f. 495, op. 123, d. 78, l. 2 *v*.

polityczna, historia WKP(b), dzieje ruchu komunistycznego na Zachodzie, historia KPP (lub KPL, KPE, KPF – zależnie od tego, gdzie miał pracować kursant), geografia ekonomiczna ZSRR i państw ościennych, a także materiały ze zjazdów partyjnych i Kominternu. Jako przedmioty elementarne traktowano naukę języków – rosyjski był językiem obowiązkowym, a ponadto do wyboru były łotewski, estoński i fiński. Uczono też arytmetyki z elementami geometrii. Na ten blok przeznaczono 195 godzin, a na naukę tzw. przedmiotów wojennych aż 450 godzin. W ramach przedmiotów specjalistycznych podawano informacje o armii przeciwnika, metodach agitacji w wojsku, organizacji zbrojnego powstania – rewolucji. Ponadto uczono posługiwania się bronią oraz postępowania z materiałami wybuchowymi (aż 100 godzin)³¹. Na zajęciach z przedmiotów wojskowych przedstawiano wiadomości z zakresu partyzantki, łączności, topografii, geografii wojskowej, technik nielegalnej działalności, jazdy samochodem i na koniu oraz zasad sanitarnych³².

W rezolucji w sprawie rezultatów nauki w szkole, przyjętej na ogólnym zebraniu komórki partyjnej 5 grudnia 1932 r., stwierdzono, że szkoła polityczno-wojskowa przyczyniła się do wzrostu wiedzy politycznej i wojskowych umiejętności kursantów. W dziedzinie politycznej szkolenie „uodporniło ogół towarzyszy na wypaczenia i odchylenia od generalnej linii partii”, a także wykształciło ich w kwestiach wojskowych: „Znajomość broni, przerobienie taktyki wojskowej, partyzantki i częściowo walk ulicznych wyszkoliło fachowo wszystkich towarzyszy, dało fachowe podstawy organizowania i kierowania walkami zbrojnymi proletariatu”³³. Kursantów uczono na zajęciach teoretycznych (wykładach, konferencjach, konsultacjach) i praktycznych (np. nauka strzelania, praca brygadowa itp.³⁴).

Wieloletnim dyrektorem szkoły był Karol Świerczewski „Walter”³⁵, który w 1921 r. ukończył kurs w Wyższej Szkole Piechoty, a następnie z ramienia WKP(b) został mianowany komisarzem politycznym na Kursie Czerwonych Komunardów (nazywanym także trzyletnią Szkołą Wojskową im. Czerwonych Komunardów). Następnie skierowano go na studia do Akademii Wojskowej im. Frunzego, które ukończył w 1927 r.³⁶ Oczywiście w swoich wspomnieniach, przechowywanych w archiwach polskich, pełnienie funkcji dyrektora Politycznej Szkoły Wojskowej przemilczał. Tylko w listach do siostry Henryki napisał, że wyjeżdża w podróż służbową, a także przyznał, iż niepokoi go wykonywanie nowych zadań naukowych, jak sam to określił³⁷. W życiorysie złożonym w Wydziale Kadr MK napisał, że w latach 1927–1931 służył m.in. w Sztabie

³¹ RGASPI, f. 495, op. 123, d. 106, l. 4.

³² *Ibidem*, d. 182, l. 1.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ W swoim opracowaniu dotyczącym wywiadu radzieckiego na ziemiach polskich Kołakowski wspomina o szkołach organizowanych w ZSRR przez oficerów radzieckiego wywiadu, które miały się znajdować pod Moskwą, m.in. w Gorki. Jako wykładawcę w tych placówkach wskazuje Karola Świerczewskiego, ale w świetle dokumentów z RGASPI Świerczewski był związany z Wojskową Szkołą Polityczną dla KPP w Leningradzie (*ibidem*, op. 252, d. 432, l. 69; AAN, Akta osobowe działaczy ruchu robotniczego (dalej: AODRR), 5916, Listy do siostry Heńki, b.p; P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich...*, s. 51).

³⁷ AAN, AODRR, 5916, Listy do siostry Heńki, b.p.

Generalnym Armii Czerwonej, a kierownictwo w Politycznej Szkole Wojskowej KPP objął w 1931 r. Funkcję tę pełnił do 1936 r.³⁸ Był drugim szefem tej placówki – pierwszy stanowisko to zajmował znany komunistą Stanisław Bobiński, członek Biura Polskiego przy Komitecie Centralnym WKP(b)³⁹. W szkole wykładali Gustaw Reicher „Rwał”, Leon Purman, Kazimiera Bobrowska⁴⁰, Josek Mützenmacher⁴¹ oraz Kazimiera Budzyńska, która – działając na terenie II RP – zajmowała się działalnością destabilizującą i wywiadowczą na rzecz Rosji Sowieckiej⁴². Wspominała, że należała do „organizacji bombo-podrywnej Wieczorkiewicza i Bagińskiego”⁴³. Według relacji Joela Łazebnika, absolwenta pierwszego rocznika Politycznej Szkoły Wojskowej, kursy prowadzili również Regina Budzyńska, Jadwiga Siekierska, Wiera Koszutska-Kostrzewa i Stanisław Budzyński⁴⁴, czyli czołowe postacie polskiego ruchu komunistycznego. W kadrze byli też oficerowie radzieccy, o czym wspominał Władysław Wicha⁴⁵.

Nabór do szkoły prowadził i kierował nią Centralny Wydział Wojskowy przy KC KPP, który w styczniu 1928 r. w sprawozdaniu do KW MK donosił o problemach z pozyskaniem ludzi do pracy w wojsku. Raportowano: „brak odpowiednich towarzyszy. Ten brak ludzi daje się odczuć bardzo mocno. Omówiliśmy z Wami, że zaangażujemy co najmniej sześciu towarzyszy. Niestety posiadamy dopiero dwóch: sekretarz centralny i kierownik DOK Warszawy. [...] Chyba że uda nam się to zrobić »ludźmi nasłanymi« [osoby spoza lokalnej struktury partyjnej, najprawdopodobniej po szkole w ZSRR – E.K.]”⁴⁶.

Rok później raportowano: „Wydział Wojskowy w myśl ustalonego planu wysłał ludzi na szkołę. Wysłaliśmy już ośmiu, tak że w końcu sierpnia wyjedzie ostatnia grupa.

³⁸ RGASPI, f. 495, op. 252, d. 6940, l. 137–137v.

³⁹ C. Budzyńska, *Strzępy rodzinnej...*, s. 224.

⁴⁰ W. Materski, *Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym (kontekst warszawski)* [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014, s. 195–202; I. Pawłowski, *Polityka i działalność wojskowa KPP 1918–1928*, Warszawa 1964, s. 212.

⁴¹ B. Gadomski, *Biografia agenta. Największy agent policji politycznej II RP Józef-Josek Mützenmacher (1903–1947)*, Warszawa 2009.

⁴² RGASPI, f. 495, op. 252, d. 650, l. 4.

⁴³ 2 VIII 1923 r. ppor. Antoni Wieczorkiewicz oraz por. Walery Bagiński zostali aresztowani za działalność komunistyczną i organizację zamachów bombowych przeprowadzonych w kwietniu i maju 1923 r. w Warszawie i Krakowie. Wieczorkiewicza i Bagińskiego obwiniono również o pomoc w przygotowaniach do wysadzenia prochowni w Cytadeli Warszawskiej, co nastąpiło 13 X 1923 r. Sąd obu skazał na karę śmierci, którą zamienił na 15 lat pozbawienia wolności. Ostatecznie przychylił się do próby oskarżonych o wciągnięcie ich na listę osób podlegających wymianie. 29 III 1925 r. podczas podróży do Rosji Sowieckiej na stacji kolejowej Kołosowo, niedaleko miasteczka Stołpce, Wieczorkiewicza i Bagińskiego zabił funkcjonariusz Policji Państwowej, oficer Wojska Polskiego Józef Muraszko. Sprawa ta przez wiele lat budziła kontrowersje, gdyż w sądzie nie przedstawiono jednoznacznych dowodów winy, co pozwalało tworzyć różne interpretacje (RGASPI, f. 495, op. 252, d. 650, l. 4; M. Żuławnik, *Eksplodza w Cytadeli 13 października 1923 r. Przyczynek do działalności komunistów w Garnizonie Warszawa* [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014, s. 151–174).

⁴⁴ AAN, AODRR, 3624, Życiorys Juliana Łazebnika, 1 XII 1966 r., k. 13.

⁴⁵ W. Wicha, *Wspomnienia...*, s. 418.

⁴⁶ AAN, Komunistyczna Partia Polski (dalej: KPP), 158/X-9, t. 5, Odpis przedstawicielowi KPP w KW MK i do Sekretariatu KC KPP, 2 I 1928 r., k. 2.

Zwłokę w wysyłaniu [ludzi do szkoły – E.K.] tłumaczy cały szereg okoliczności, jak brak floty [tzn. pieniędzy – E.K.], przejściowy brak kierownictwa partyjnego i trudności komunikacyjne. Wysyłamy ludzi w[edłu]g sprawdzianu ustalonego w swoim czasie. W składzie szkoły zaszły niewątpliwie zmiany, czy to na skutek podjętych uchwał kierownictwa partyjnego, czy na skutek pośpiechu, z jakim w ostatnich warunkach policyjnych dobieraliśmy ludzi. Przypominam Wam skład szkoły w[edłu]g klucza okręgowego. Warszawa – 4, Białoruś Zachodnia i Ukraina Zachodnia po 3, 3 niewiasty, pracowników »Wojskówki« – 3, Poznań, Warszawa Podmiejska, Zagłębie po 1, Radom, Kielce po 2, Łódź 2, i wreszcie na skutek decyzji sekretarza KC ZMKB 3⁴⁷.

Największy problem dotyczył znalezienia chętnych na wyjazd i zdobycia pieniędzy. Średnio wysyłano 28 osób, którym trzeba było zapewnić pieniądze na podróż. Ponadto w czasie trwania szkolenia partia miała obowiązek wypłacać zapomogę rodzinie kursanta⁴⁸.

Pierwszy rocznik zakończył naukę już w 1926 r. Lista absolwentów zawiera pseudonimy lub przybrane nazwiska 28 osób, ale w kilku przypadkach obok dopisano odręcznie i drobnymi literami nazwisko prawdziwe. Życiorysy w ich teczkach personalnych przechowywanych w Archiwum Akt Nowych potwierdzają, że na przełomie 1925 i 1926 r. ludzie ci byli na szkoleniu politycznym w Moskwie (wydaje się, że ta błędna informacja na temat lokalizacji miała służyć stworzeniu legendy)⁴⁹. Oficjalnie – do wiadomości członków partii – towarzyszy wysyłano na szkolenia partyjne. Po powrocie do Polski pracowali w tym samym środowisku. Wykonywali tajne zadania, nie chcieli i nie mogli ujawniać swojej agenturalnej działalności. Ponadto musieli pozować na ideowych działaczy komunistycznych, nie mogli się przyznać do działalności wywiadowczej na rzecz Związku Radzieckiego.

Co roku szkołę kończyło 28–35 absolwentów. Często były to osoby, które w okresie międzywojennym działały w ruchu komunistycznym, a po II wojnie światowej go umacniały.

Na kursy tego typu kierowano osoby nieprzypadkowe, najaktywniejszych członków partii, wciąż cierpiącej na brak wykwalifikowanych partyjniaków, oraz ludzi pełniących w strukturze partyjnej ważne funkcje. Prawie wszyscy uczestnicy szkoleń byli po służbie w wojsku II Rzeczypospolitej. Kursanci reprezentowali całą organizację, ale byli to zazwyczaj komendanci komendantur, sekretarze, pracownicy wydziałów technicznych, antywojennych i agitacyjno-propagandowych⁵⁰.

Absolwentem Politycznej Szkoły Wojskowej dla KPP był m.in. Bolesław Bierut⁵¹, pierwszy prezydent i sekretarz generalny, a następnie I sekretarz PPR/PZPR. W szkole w Leningradzie posługiwał się pseudonimem Jan Józefowicz Iwaniuk. Urodził się w ro-

⁴⁷ *Ibidem*, t. 6, Sprawozdanie z działalności CWW, 31 VII 1929 r., k. 13.

⁴⁸ *Ibidem*, t. 5, Odpis przedstawicielowi KPP w KW MK i do sekretariatu KC KPP, 2 I 1928 r., k. 2.

⁴⁹ Legenda – w działalności wywiadowczej zbiór faktów prawdziwych i nieprawdziwych potrzebnych wywiadowcy lub agentowi do zamaskowania swojej działalności wywiadowczej wobec otoczenia.

⁵⁰ RGASPI, f. 495, op. 123, d. 182, l. 4–9, 35–36.

⁵¹ Bolesław Bierut, ur. 18 IV 1892 r. w Rurach Brygidzkowskich, zm. 12 III 1956 r. w Moskwie.

dzinie chłopskiej. Już od 1910 r. należał do kółka robotniczego prowadzonego przez Jana Hempla, który wywarł istotny wpływ na jego poglądy. W 1912 r. wstąpił do PPS-Lewicy. Po zjednoczeniu tego ugrupowania z SDKPiL należał do KPRP, lecz nie kontynuował działalności (prawdopodobnie partia oddelegowała go, aby działał w spółdzielczości). Następnie zapisał się do PPS. W latach 1918 i 1919 razem z Janem Hemplem współorganizował lewicowy Związek Robotniczy Stowarzyszeń Spółdzielczych. W 1921 r. należał do założycieli Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej, ale już w 1921 r. ponownie wstąpił do KPRP, której kierownictwo wysłało go na szkolenie do ZSRR. Od maja 1925 do maja 1926 r. uczył się w Politycznej Szkole Wojskowej dla KPP w Leningradzie. Podobnie jak inni absolwenci, Bierut w żadnym zyciorysie nie wspomniał o ukończeniu tej placówki⁵², co potwierdza, że była to zakonspirowana szkoła o profilu wywiadowczym.

Po powrocie do Polski zmienił się profil działalności Bieruta, który w 1927 r. został kierownikiem Centralnej Techniki KPP, bardzo istotnego wydziału KPP. W listopadzie 1927 r. jako „Wagner” ponownie znalazł się w Moskwie, gdzie uczył się w Międzynarodowej Szkole Leninowskiej. W latach trzydziestych XX w. był działaczem MK na specjalnych misjach w Austrii, Czechosłowacji i w Bułgarii. W 1932 r. wrócił do Polski i od października 1932 do stycznia 1933 r. sprawował funkcję sekretarza okręgowego komitetu KPP w Łodzi, następnie przeszedł do Wydziału Wojskowego Komitetu Okręgowego KPP w Łodzi.

Co z Bierutem działo się w latach 1939–1943, dla badaczy ciągle pozostaje zagadką. Być może pracował dla wywiadu radzieckiego (niewykluczone, że miał rozkaz przeniknąć w Mińsku do struktur okupanta niemieckiego), choć Władysław Gomułka stanowczo temu zaprzeczał. Można się zastanawiać dlaczego. Jeśli Bierut był agentem, Gomułka mógł się tego co najwyżej domyślać. Informacja ta była utajniona, nie mogła więc funkcjonować jako pewnik nawet na szczytach władzy⁵³.

Absolwentem szkoły był również Jan Izydorzycy⁵⁴, który pochodził z rodziny chłopskiej. W młodości pracował jako robotnik rolny. Należał też do Zjednoczenia Zawodowego Polskiego (ZZP). W 1917 r. organizował strajk robotników, wskutek czego został zwolniony z pracy. Wyjechał do Berlina i rozpoczął pracę w fabryce metalowej Niederschoeneweide. W tym okresie należał do Związku Metalowców. W marcu 1918 r. wstąpił do Koła Spartakusa, a od 1919 r. był członkiem KPRP. W marcu 1921 r. trafił do więzienia za działalność komunistyczną, po wyjściu zaś w 1922 r. został przez władze partii skierowany do pracy w Komitecie Okręgowym KPRP w Zagłębiu Dąbrowskim. Jesienią 1925 r. Marcei Nowotko i Maria Kamińska wysłali go do Politycznej Szkoły Wojskowej. Po powrocie do kraju jako funkcjonariusz KPP organizował struktury partyjne w Zagłębiu Dąbrowskim, na Górnym Śląsku, w Łodzi, Piotrkowie, Częstochowie, w Warszawie, na Śląsku Opolskim. Wielokrotnie zatrzymywany i więziony za działalność komunistyczną. Odbywał wyroki w więzieniach w Poznaniu, w Warszawie (na tzw. Centralniaku i na Pawiaku), w Katowicach i Rawiczu. Na V Zjeździe KPP w 1930 r. wybrano

⁵² *Dwie autobiografie Bolesława Bieruta z 1940 i 1941 roku*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 2008, z. 163, s. 100–127.

⁵³ Przykładowa literatura przedmiotu: J. Eisler, *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2015; A. Garlicki, *Bolesław Bierut*, Warszawa 1994; *Dwie autobiografie Bolesława Bieruta...*

⁵⁴ Jan Izydorzycy *vel* Stanisław Maciejewski, ur. 9 VI 1900 r., zm. 17 IV 1974 r.

go do KC KPP i członkiem kierownictwa partii pozostał do jej rozwiązania. W latach 1934–1935 wykładał historię ruchu rewolucyjnego na KUMNZ w Moskwie. W marcu 1936 r. PP aresztowała go w związku z wykryciem przez Korpus Ochrony Pogranicza kanału przerzutowego, którym przemycano materiały komunistyczne z Czechosłowacji i przekazywano do składu w Bielsku. W momencie wybuchu II wojny światowej przebywał w zakładzie karnym w Rawiczu. 4 października 1939 r. został aresztowany przez gestapo. Trafił m.in. do obozów w Oświęcimiu, Brzezince i Buchenwaldzie. W lipcu 1945 r. wrócił do kraju. Jako doświadczony towarzysz budował Polskę Ludową. Został I sekretarzem KW PPR w Poznaniu. Od sierpnia 1948 r. pracował jako przedstawiciel KD PPR w Biurze Informacyjnym, potem był zastępcą kierownika Wydziału Organizacyjnego KC PPR/PZPR. W lipcu 1949 r. został wiceministrem w Ministerstwie Administracji Publicznej, a w lutym 1950 r. ambasadorem PRL w NRD. Po powrocie z Berlina od 14 września 1954 do maja 1955 r. pełnił funkcję kierownika Urzędu do spraw Wyznań. Następnie władze PRL wysłały go na placówkę do Rumunii. Od września 1956 do stycznia 1957 r. był I sekretarzem KW PZPR w Poznaniu. Należał do Centralnej Komisji Rewizyjnej PZPR i zajmował stanowisko wiceprezesa Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich. Od lata 1945 r. był posłem do Krajowej Rady Narodowej, później wszedł do Sejmu Ustawodawczego, a następnie do Sejmu PRL⁵⁵.

Omawianą placówkę ukończył także Roman Nowak⁵⁶, wywodzący się z rodziny robotniczej. W wieku czternastu lat rozpoczął pracę jako uczeń ślusarski w Kopalni Skarboferm, a następnie w Hucie Kościuszkó jako palacz i maszynista lokomotywy. W 1917 r. znalazł zatrudnienie w Elektrowni Chorzów jako ślusarz. W 1918 r. wstąpił do Centralnego Związku Metalowców w Chorzowie Starym. Jego poglądy ewoluowały i we wrześniu 1921 r. został członkiem Komunistycznej Partii Górnego Śląska. Za działalność komunistyczną trafił do więzienia, które opuścił w styczniu 1925 r. Następnie z ramienia partii prowadził agitację wśród bezrobotnych, m.in. założył Komitet Bezrobotnych w Chorzowie. Był członkiem Centralnego Komitetu Bezrobotnych. W marcu 1925 r. dostał polecenie od centralnych władz partyjnych, aby organizować struktury Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej na Śląsku, gdzie został tzw. okręgowcem. W październiku 1925 r. wyjechał do ZSRR do Politycznej Szkoły Wojskowej. Po dziewięciomiesięcznym przeszkoleniu wrócił do kraju i znów podjął pracę w okręgu KZMP na Śląsku. Wszedł w skład KC KZMP. W kwietniu 1927 r. został aresztowany. Karę pozbawienia wolności odbywał w Katowicach, Sosnowcu, Będzinie, Mysłowicach, we Wronkach i w Koronowie. We wszystkich zakładach karnych należał do zarządów komun więziennych. W kwietniu 1931 r. wyszedł na wolność i zaczął ponownie działać na Śląsku, ale już w czerwcu został aresztowany. Opuścił więzienie za kaucją, a w październiku 1931 r. partia skierowała go do Warszawy. W październiku 1932 r. wyjechał do Moskwy, początkowo pracował w Profinternie, a potem rozpoczął studia w Międzynarodowej Szkole Leninowskiej. Do kraju wrócił w kwietniu 1934 r. Pracował w Centralnym Wydziale Związków Zawodowych KPP, potem w Wydziale Zawodo-

⁵⁵ AAN, Akta Jana Izydorczyka, 473/1, Raport KG PP Urząd Śledczy w Katowicach, kwiecień 1936 r., k. 11–12; *ibidem*, Notka życiorysowa Jana Izydorczyka, 14 VI 1968 r., k. 12–18.

⁵⁶ Roman Nowak „Adler”, ur. 21 VII 1900 r. w Chorzowie, zm. 26 IX 1980 r.

wym w Łodzi. Pod koniec 1936 r. władze partyjne wysłały go do Poznania. W czerwcu 1936 r. został dokooptowany do Krajowego Sekretariatu KPP, gdzie odpowiadał za tzw. robotę hiszpańską, czyli nabór ochotników do walk w wojnie domowej w Hiszpanii. W grudniu 1936 r. objął obwód śląsko-dąbrowski KPP, gdzie pracował do maja 1937 r. Gdy partia została rozwiązana, przebywał w Czechosłowacji, w Pradze, skąd w 1938 r. wyjechał do Boliwii. Tam pracował zawodowo oraz prowadził działalność społeczną. Był jednym z organizatorów Związku Słowiańskiego w Boliwii, członkiem Komitetu Pomocy Polsce, Komitetu Pomocy Związkowi Radzieckiemu oraz Komitetu Pomocy Aliantom. W listopadzie 1946 r. wrócił z żoną do kraju. Od 1948 r. należał do PZPR, był zastępcą członka KC i II sekretarzem Komitetu Wojewódzkiego w Katowicach. W latach 1950–1956 pełnił funkcję I sekretarza Komitetu Wojewódzkiego partii w Opolu. Wszedł także do najwyższych władz PZPR – w latach 1954–1968 był członkiem KC, a od lipca do października 1956 r. członkiem Biura Politycznego KC. W latach pięćdziesiątych związał się z frakcją puławian. W latach 1956–1968 zajmował stanowisko przewodniczącego Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej PZPR (w listopadzie 1968 r. zastąpił go Zenon Nowak). W latach 1957–1969 był członkiem Rady Państwa, w 1969 r. przeszedł na emeryturę. W latach 1947–1969 był posłem na Sejm Ustawodawczy oraz na Sejm PRL I, II, III i IV kadencji⁵⁷.

Kolejny absolwent Politycznej Szkoły Wojskowej w Leningradzie to Aleksander Zawadzki⁵⁸. Odegrał istotną rolę w ruchu komunistycznym zarówno przed wojną, jak i w okresie powojennym. Pochodził z rodziny robotniczej. Po powstaniu ZMK na I Zjeździe w marcu 1922 r. został sekretarzem koła ZMK w Kopalni Paryż oraz członkiem, a następnie sekretarzem KD ZMK Będzin. Z polecenia władz partii brał udział w przygotowaniach strajku generalnego robotników Zagłębia Dąbrowskiego. Był członkiem bojówki komunistycznej. Z ramienia KC ZMK pracował jako sekretarz w Łodzi, w Zagłębiu Dąbrowskim, okręgu Radom–Kielce. Od 1923 r. należał do KPRP. W 1924 r. wyjechał do Centralnej Szkoły Partyjnej przy KC KPP w Moskwie. Od kwietnia do lipca 1925 r. przebywał w województwach wschodnich i kontynuował działalność jako sekretarz ZKC KZMP Zachodniej Białorusi. 10 lipca 1925 r. w Wilnie aresztowała go policja. Był ścigany listem gończym za zabójstwo Antoniego Kamińskiego, rzekomego prowokatora policji w Dąbrowie Górniczej. Sąd w Sosnowcu skazał go na sześć lat pozbawienia wolności. Wyszedł 2 marca 1932 r. i wkrótce władze partyjne wysłały go na leczenie do ZSRR, gdzie brał udział w kursie w Politycznej Szkole Wojskowej w Leningradzie. W kwietniu 1934 r. wrócił do Warszawy, gdzie natychmiast aresztowała go policja. W więzieniu spędził niecały rok. Wyszedł za kaucją 20 lutego 1935 r. Pełnił bardzo istotną funkcję, stał na czele CWW KPP. W kontekście pobytu w szkole wojskowej Zawadzki wspominał tylko tyle, że zaprzyjaźnił się z Karolem Świerczewskim⁵⁹.

13 stycznia 1936 r. został aresztowany i w 1938 r. skazany przez sąd na piętnaście lat ciężkiego więzienia. Gdy wybuchła II wojna światowa, przebywał w tzw. Centralniaku, skąd przewieziono go do twierdzy w Brześciu nad Bugiem, z której uciekł do Pińska.

⁵⁷ AAN, Spuścizna Romana Nowaka, 479/1, Życiorys Romana Nowaka, [czerwiec 1968 r.], k. 51–54.

⁵⁸ Aleksander Zawadzki „Kazik”, ur. 16 XII 1899 r. w Będzinie-Ksawerze, zm. 7 VIII 1964 r. w Warszawie.

⁵⁹ AAN, Spuścizna Aleksandra Zawadzkiego, 423/XVII-1, O Aleksandrze Zawadzkim, k. 99–101.

Kiedy rozpoczęła się wojna niemiecko-radziecka, pojechał dalej na wschód, nad Wołgę. Brał udział w bitwie pod Stalingradem. W drugiej połowie września 1943 r. władze Związku Patriotów Polskich wezwały go do Moskwy, rozpoczął służbę w 2. Dywizji Polskiej. W styczniu 1944 r. mianowano go zastępcą dowódcy I Korpusu do spraw polityczno-wychowawczych. W drugiej połowie stycznia 1944 r. został przewodniczącym CBKP w ZSRR. 13 kwietnia 1944 r. dokooptowano go do Zarządu Głównego Związku Patriotów Polskich. W tym też miesiącu, gdy I Korpus PSZ przemianowano na I Armię Polską w ZSRR, Zawadzki został zastępcą jej dowódcy. 18 kwietnia 1944 r. wszedł w skład Rady Wojennej Armii Polskiej w ZSRR, awansował też do stopnia generała broni. W maju 1944 r. mianowano go szefem Polskiego Sztabu Partyzanckiego. Po powrocie do kraju był członkiem KC i BP PPR, zastępcą naczelnego dowódcy WP do spraw polityczno-wychowawczych, szefem Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego Wojska Polskiego (GZPW WP). W marcu 1945 r. został wojewodą śląskim i pełnił tę funkcję do 1948 r. W latach 1949–1950 był przewodniczącym CRZZ, od maja 1950 do listopada 1952 r. wiceprezesem Rady Ministrów, od 1952 r. przewodniczącym Rady Państwa oraz przewodniczącym Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Jedności Narodu⁶⁰.

W kursach w Politycznej Szkole Wojskowej dla KPP w Leningradzie uczestniczyły również nieliczne kobiety, np. Bronisława Bożałek⁶¹. Pochodziła z rodziny małorolnych chłopów. W wieku dziewięciu lat, osierocona przez ojca, zaczęła pracować jako niania, a następnie znalazła zatrudnienie w zakładach żyrardowskich. W 1915 r. wyjechała do Petersburga, gdzie zarabiała na życie jako pomoc domowa. We wrześniu 1918 r. wróciła do kraju. Podjęła pracę w fabryce w Żyrardowie, została też członkiem Związku Zawodowego Klasowego Włóknarzy. W 1920 r. służyła w Ochotniczej Legii Kobiet w 2. ochotniczej kompanii przy magazynach wojskowych Warszawa-Praga, ale wkrótce została zwolniona w wyniku oskarżenia o to, że pomagała jeńcom radzieckim w kwietniu 1921 r. W drugiej połowie 1925 r. władze KPP skierowały ją do ZSRR na kurs w Politycznej Szkole Wojskowej, po jego ukończeniu, w lipcu 1926 r., wróciła do Polski. Została oddelegowana do pracy partyjnej w KO KPP Warszawa Podmiejska, a potem do Białegostoku, Pińska, Wilna i Grodna. W tym ostatnim mieście aresztowano ją w wyniku działalności w partii agenta policji. W swoich wspomnieniach Bożałek napisała: „Po dwóch miesiącach wykrywamy prowokatora, kobietę »Jochka«, nazwiska nie pamiętam. Usuwamy prowokatora schwytanego na konkretnych faktach. Pożyczam pieniądze celem wysłania towarzyszy przed aresztowaniem”. Po szkoleniu w Leningradzie Bronisława Bożałek prowadziła pracę na odcinku wojskowym. 6 lutego 1928 r. zatrzymano ją na skutek działalności w partii innego agenta policyjnego, „Miruka”. Została osądzona 15 stycznia 1929 r. i skazana na sześć lat ciężkiego więzienia za tę i jeden rok również ciężkiego więzienia za posiadanie fałszywego paszportu. Sześć dni później, 21 stycznia, odbyła się druga rozprawa w Warszawie, dotycząca aktywności Bożałek w zakładach żyrardowskich. Z więzienia wyszła dopiero 24 maja 1934 r., partia oddelegowała ją na

⁶⁰ *Ibidem*, 423/XVII-1, Wspomnienia o Aleksandrze Zawadzki, k. 40–44; *ibidem*, 423/XVII-1, Wspomnienia o towarzyszu Aleksandrze Zawadzki, k. 38–58; *ibidem*, 423/I-1, Życiorys towarzysza Aleksandra Zawadzkiego, 30 X 1963 r., k. 9–10; *ibidem*, 423/I-1, Wyciąg z aktu oskarżenia przeciwko Aleksandrowi Kamińskiemu i innym, Warszawa, 26 II 1938 r., k. 44.

⁶¹ Bronisława Bożałek *vel* Maria Łukasiewicz „Stefka”, „Bronka”, ur. 22 I 1899 r. we wsi Starbacicha.

sekretarza Komitetu Okręgowego KPP w Łodzi pod pseudonimem „Magda”. Obowiązki te pełniła do lutego 1935 r. Ze względu na jej wyczerpanie fizyczne przesunięto ją do pracy w KC MOPR. Po wybuchu II wojny światowej była zatrudniona jako gospodyni w Miejskim Szpitalu w Warszawie. W czerwcu 1941 r. Wojewódzki Wydział Zdrowia skierował ją na kurację na Krym do Jewpatorium. Po rozpoczęciu wojny niemiecko-radzieckiej straciła kontakt z rodziną, która została w Warszawie. 20 czerwca 1942 r. jako ochotnik wstąpiła na służbę wojskową w pociągu sanitarnym wojennym II Frontu Białoruskiego. W listopadzie 1944 r. pracowała w KW PPR w Białymstoku. 25 kwietnia 1945 r. oddelegowano ją do Giżycka, gdzie została I sekretarzem utworzonego Komitetu PPR. W październiku 1946 r. z powodu choroby zrzekła się stanowiska i wyjechała na leczenie. 20 maja 1947 r. została sekretarzem organizacyjnym Ligi Kobiet. Była członkiem Miejskiej Rady Narodowej, Powiatowego Komitetu PZPR i Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej⁶².

Dużym problemem był nierówny poziom kursantów. Kandydatów do Politycznej Szkoły Wojskowej dla KPP wcześniej szkolono w kraju w zakresie zagadnień podstawowych, głównie politycznych. W sprawozdaniu CWW KPP czytamy: „Ustaloną z Wami szkołę możemy realizować dopiero dzisiaj. Odbijające się wybory sejmowe i prowadzona w związku z nimi nasza akcja utrudnia nam strasznie dobór kandydatów. Byliśmy nawet w trudnościach, czy robić obecnie taką szkołę, ale konieczność wyłonienia ludzi do tej pracy zdobyła przewagę. Zmuszony jestem uprzedzić Was, że posyłamy Wam różny element. Mniej więcej wyrobiony, z praktyką organizacyjną i bez praktyki. Na inny nie stać nas w tej chwili. Nie wątpię, że po trzymiesięcznej szkole w Waszych warunkach i przy Waszym udziale zdobędziemy kilku dobrych pracowników”⁶³.

Przyjęta w 1932 r. rezolucja w sprawie wyników nauki w szkole mówi o jej efektach trochę więcej: „Wykłady i zajęcia z działu wojskowego dały wyniki dobre. Znajomość broni, przerobienie taktyki wojskowej, partyzantki i częściowo walk ulicznych wyszkoliło fachowo wszystkich towarzyszy, dało fachowe podstawy organizowania i kierowania walkami zbrojnymi proletariatu. Minerka, [...] łączność, lotnictwo, bronie pancerne dały ogólne pojęcie o technice wojskowej”⁶⁴. Jednocześnie wykładowcy uważali, że mało czasu poświęcano na zajęcia praktyczne. Występowano z wnioskiem o wydłużenie czasu kursów i przepracowanie przedmiotów ogólnokształcących, aby wyrównać poziom uczestników⁶⁵.

Po ukończeniu kursu władze szkoły sporządzały coś w rodzaju świadectwa jej ukończenia – była to opisowa charakterystyka szkolonego, którego kierowano na odpowiednie dla niego stanowisko w partii⁶⁶. Przeszkoleni komuniści wracali do Polski i zasilali struktury KPP, zwłaszcza wydziały wojskowe.

⁶² AAN, AODRR, 690, Życiorys Bronisławy Bożalek spisany w ZHP, 28 II 1958 r., b.p.

⁶³ AAN, KPP, 158/X-9 t. 5, Odpis przedstawicielowi KPP w KW MK i do Sekretariatu KC KPP, 2 I 1928 r., k. 2.

⁶⁴ RGASPI, f. 495, op. 123, d. 182, l. 1.

⁶⁵ *Ibidem*; A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR...*

⁶⁶ *Ibidem*, d. 106, l. 37.

Osoby po przeszkoleniu w Moskwie były kierowane przede wszystkim na stanowiska kierownicze w partii, często odpowiadały za tworzenie nowych struktur w terenie. Wykorzystywano je nie tylko do działań destabilizujących system polityczny i gospodarczy II RP, lecz także do zadań wywiadowczych. Przez swoją aktywność wydziały wojskowe tworzyły warunki do infiltracji przez wywiad radziecki⁶⁷, np. polskiej armii. Wykorzystywano do tego żołnierzy należących do partii. W tym celu nierzadko angażowano kobiety, które były najczęściej łączniczkami. W sprawozdaniu kasowym CWW za listopad 1928 r. wśród wydatków, oprócz wyjazdów, wydawnictw itp., wymieniono również „taksówki i randki”⁶⁸. W ten sposób pozyskiwano informacje o organizacji, zaopatrzeniu, dyslokacji oddziałów, uzbrojeniu i wyszkoleniu⁶⁹. Na tej podstawie wydziały wojskowe opracowały techniczne plany zabezpieczenia rewolucji na wypadek wystąpienia rozruchów w kraju, przygotowały specjalne kadry bojowe, gromadziły broń i amunicję. Komuniści przenikali też do organów administracji państwowej, sądownictwa i policji⁷⁰. Agenci radzieccy prowadzili działalność szpiegowską i wykradali urzędowe dokumenty od początku istnienia państwa polskiego⁷¹.

Po 1925 r. wydziały wojskowe miały destabilizować sytuację w wojsku oraz przygotowywać zakamuflowane komunistyczne siły zbrojne. MK dużą wagę przywiązywała do tworzenia samoobrony wśród młodzieży komunistycznej. Jednym z głównych celów była „[a]ktywna walka przeciw organizacjom przeciwnika [organizacjom i administracji państwowej – E.K.]”⁷². „Ubojowanie” klasy robotniczej KW MK miało następować głównie przez organizowanie oddziałów samoobrony, co traktowano jako bardzo ważny czynnik „frontu proletariackiej klasowej wojny”. I w toku jej tworzenia poza pracą polityczną było również przygotowanie wojskowe. Podobnie funkcjonowała samoobrona młodzieżowa, odrębna od KZM⁷³. Celina Budzyńska w swoich wspomnieniach pisze, że w 1925 r., gdy „odgórnie poszło nastawienie na »samoobronę« – chłopcy [z KD KPP na Woli – E.K.] poczuli się w swoim żywiole, łupili szpicli, ile wlezie”⁷⁴.

Oprócz aktywności w wojsku i tworzenia oddziałów samoobrony wydziały wojskowe skupiały się również na paramilitarnych organizacjach młodzieżowych. Prowadziły tzw. działalność antyprzysposobieniową, wymierzoną w różnego rodzaju legalne grupy przygotowujące młodzież do służby wojskowej. Polscy komuniści chcieli np. rozbić od wewnątrz Związek Strzelecki, związany ideowo z Józefem Piłsudskim, i po przejęciu w nim wpływów przekształcić go w „Czerwonego Strzelca”.

⁶⁷ A. Krzak, *Metody i formy działań kontrwywiadowczych Wydziału IIb stosowane w zwalczaniu radzieckich służb specjalnych* [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Toruń 2006, s. 332–345.

⁶⁸ AAN, KPP, 158/X-9, t. 5, Sprawozdanie kasowe CWW za listopad 1928 r., k. 61.

⁶⁹ P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich...*, s. 51.

⁷⁰ RGASPI, f. 495, o. 123, d. 150, l. 2–19; *ibidem*, d. 17, l. 118.

⁷¹ W 1924 r. na terytorium państwa polskiego aresztowano 389 osób podejrzanych o prowadzenie działalności szpiegowskiej na rzecz Związku Radzieckiego (P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich...*, s. 36–38).

⁷² RGASPI, f. 533, op. 12, d. 47, b.p.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ C. Budzyńska, *Strzępy rodzinnej...*, s. 183–184.

Aby osiągnąć te cele, komuniści pod szyldem klubów sportowych organizowali grupy młodzieżowe przygotowujące się do walki na wypadek wybuchu rewolucji. Chcieli doprowadzić do „rozsadzenia całego aparatu wojskowego faszystów, po linii tworzenia własnych organizacji sportowych”⁷⁵. Na początku lat trzydziestych w Warszawie było piętnaście czerwonych klubów sportowych (900 członków). W skali kraju istniało 66 klubów, do których należało około 3700 członków (bez województw wschodnich, czyli bez KPZB i KPZU)⁷⁶.

Podsumowując pracę Politycznej Szkoły Wojskowej, funkcjonująca w niej komórka partyjna w 1932 r., stwierdziła: „szkoła polityczno-wojskowa, której celem jest przygotowanie kadrów [*sic!*] pracowników na terenie w[ydziałów] w[ojskowych], spełniła swoje zadanie. Obok znacznych zdobyczy w dziedzinie wojskowej stwierdzamy poważny wzrost poziomu politycznego i partyjnego towarzyszy”⁷⁷. Ogółem w ciągu siedmiu lat działalności placówka wykształciła około 210–240 osób.

Dlaczego zlikwidowano ją w 1932 r.? Czy jej funkcje przejęła MSzL? Po dojściu do władzy Stalina nastąpiła dalsza unifikacja KPP z WKP(b) – być może była to jedna z przyczyn zamknięcia szkoły i włączenie jej w system radzieckiej edukacji partyjnej. Najprawdopodobniej to wtedy szkolenia wojskowe dla Polaków przeniesiono z Leningradu do Moskwy.

Jak się wydaje, drugim bardzo ważnym powodem były walki frakcyjne w ruchu komunistycznym, także w szkole. Celina Budzyńska wspominała, że po przyjeździe do Leningradu znalazła się w bardzo interesującym środowisku leningradzkiej opozycji, która wspierała Grigorija Jewsiejewicza Zinowjewa, przewodniczącego Komitetu Wykonawczego Kominternu, przeciwnika politycznego Józefa Stalina. Dalej stwierdziła: „A jednak tak było – w ciągu kilku lat kolejne grupy opozycyjne występowały na zjazdach, posiedzeniach plenarnych, drukowały w organach partyjnych swoje kontrtezy (dopóki im na to pozwalano)”⁷⁸. Leningrad Budzyńska nazwała naturalną bazą opozycji.

Potwierdzają tę tezę losy niektórych absolwentów szkoły, np. Ludwika Zdzisława Myszkiewicza „Adolfa” *vel* Ludwika Mamiszwilego⁷⁹. Po latach, w 1974 r., Joel Łazebnik, jego kolega z kursu w Leningradzie, wspominał: „W 1926 r., przed powrotem do kraju, doszły mnie słuchy, iż tow. Ludwik został represjonowany. Jest to tragiczna i bolesna sprawa, którą można i należałoby bliżej i dokładniej poznać”⁸⁰. Celina Budzyńska scharakteryzowała Myszkiewicza tak: „Fanatyk, o dużej wrażliwości, jeszcze ostrzej niż my przeżywał szok wywołany zetknięciem z krajem wymarzonej rewolucji! Nieuchron-

⁷⁵ AAN, KPP, 158/X-9, t. 6, Sprawozdanie z działalności CWW, 31 VII 1929 r., k. 14.

⁷⁶ *Ibidem*, Uwagi do rezolucji CWW, [1931 r.], k. 16.

⁷⁷ RGASPI, f. 495, op. 123, d. 182, l. 1.

⁷⁸ C. Budzyńska, *Strzępy rodzinnej...*, s. 247.

⁷⁹ AAN, AODRR, Z 7952, Pismo Joela Łazebnika do Centralnego Archiwum KC PZPR, 20 V 1947 r., b.p.; *ibidem*, Relacja Celiny Budzyńskiej na temat Ludwika Zdzisława Myszkiewicza „Adolf” *vel* Mamiszwili Ludwik, b.p.

⁸⁰ AAN, AODRR, Z 7952, Pismo Joela Łazebnika do Centralnego Archiwum KC PZPR, 20 V 1947 r., b.p.

nie musiał stać się opozycjonistą⁸¹. W innych wspomnieniach Budzyńska napisała: „Jednak po ukończeniu kursu nie posłano go do kraju w związku z jego opozycyjnymi nastrojami i krytycznymi wystąpieniami”⁸². Wiadomo, że po ukończeniu szkolenia nie wrócił do Polski. Został naczelnikiem budowy Kombinatu Makiejewskiego, a w 1936 r. aresztowano go i najprawdopodobniej stracono⁸³.

Opisywane kursy ukończył również Piotr Mauer „Pietrek”, sekretarz Komitetu Dzielnicowego Wola, który cztery lata służył w piechocie i żandarmerii w WP II Rzeczypospolitej i w wojsku ukończył szkołę podoficerską⁸⁴. Do kraju z Leningradu wrócił w 1929 r. i od razu bardzo aktywnie włączył się w walki frakcyjne w KPP, które trwały od śmierci Włodzimierza Lenina do początku lat trzydziestych. Stworzył tzw. grupę Pietrka, opowiadającą się po stronie bardziej umiarkowanych większościowców, których zwalczali radykalni mniejszościowcy. Piotr Mauer i jego ludzie w warunkach warszawskich tworzyli największy ferment, co rzutowało na całą strukturę KPP.

Powyższy artykuł jest tylko przyczynkiem i nie wyczerpuje bardzo interesującego i złożonego tematu, który wymaga dalszych badań i kwerend w archiwach rosyjskich.

Słowa kluczowe: ruch komunistyczny, Komunistyczna Partia Polski, Komunistyczna Partia Robotnicza Polski, Międzynarodówka, Komintern, Przedstawicielstwo KPP przy Komitecie Wykonawczym Międzynarodówki, Leningrad, szkoły wojskowe, szkoły polityczne, szkolnictwo partyjne

Elżbieta Kowalczyk (ur. 1976) – doktor, pracownik Biura Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Warszawie. Członek centralnego projektu badawczego IPN „Struktury i działalność Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej”. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się na historii ruchu komunistycznego w okresie międzywojennym, genezie Polski Ludowej oraz stosunkach polsko-radzieckich w latach 1918–1956. Opublikowała książki: *Działalność Związku Patriotów Polskich na Wileńszczyźnie 1944–1946* (2010); *Działalność Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego na m.st. Warszawie (1944–1954)* (2011, wspólnie z K. Pawlicką). Jest też redaktorem publikacji *Komuniści w międzywojennej Warszawie* (2014).

Political Military School in Leningrad for the activists of the Polish Communist Party. Origins and functioning (1925–1932)

The article concerns the origins and activities of the Political Military School for the activists of the Polish Communist Party in Leningrad. So far, the subject of military education for the Polish Communist activists in the USSR in the interwar period has been poorly

⁸¹ C. Budzyńska, *Strzępy rodzinnej...*, s. 224.

⁸² AAN, AODRR, Z 7952, Wspomnienia Celiny Budzyńskiej spisane w 1974 r., k. 8.

⁸³ *Ibidem*, 6513, Wspomnienia Henryka Wójcika, 14 III 1952 r., k. 12.

⁸⁴ *Ibidem*, l. 35; E. Kowalczyk, *Wpływ walk frakcyjnych w Komunistycznej Partii Polski na warszawską organizację partyjną* [w:] *Elity komunistyczne w Polsce*, pod red. M. Szumiły, M. Żukowskiego, Warszawa–Lublin 2015, s. 84–102.

recognized, due to difficult access to some Russian archives, mainly the Federal Security Service archive and military ones.

When the political situation in Europe had already stabilised, on 25 February 1925 Politburo (political office) of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) announced a draft normative order concerning the liquidation of the Soviet intelligence diversionary groups operating on the Polish territory. Such a step of the Soviet authority was forced by the political situation in Europe. Thus, the Soviet diversionary groups that significantly transgressed the operational standards of intelligence activity, were withdrawn from Poland.

USSR government and party authorities decided to use the Communist International (Comintern) troops for their own purposes, including intelligence. On 8 March 1925 a very important document appeared, this time signed by the Comintern Executive Committee. It was the Comintern's response to the All-Union Communist Party (Bolsheviks)'s normative order. It concerned the so-called "war work" and expressed the need to extend the communist party's activities to the army, gendarmerie and police in a number of countries, particularly those which are of strategic importance for the USSR, namely Germany, Czechoslovakia, Bulgaria and Poland. Following the resolution of the Comintern Executive Committee, the Communist parties operating in those countries were ordered to create war branches/departments, or military departments. Thus the idea of political military schools for the representatives of these countries was born.

A project to create a several month Political Military School for Polish Communists became real when the Comintern Executive Committee's Department for Agitation and Propaganda, in accordance with earlier provisions and after obtaining a Central Committee All-Union Communist Party (Bolsheviks)'s approval, filed a project to the extended Plenum in the spring 1925 to create six central schools. The decision of the Comintern Executive Committee Presidium was adopted on 6 May 1925. The school opened on 1 October 1925 in Leningrad, where it remained until 1932.

Key words: Communist movement, the Polish Communist Party, the Polish Communist Workers' Party, International, Comintern, the Polish Communist Party Representation at the International Executive Committee, Leningrad, military schools, political schools, party education